

Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А.,
Ибрагимова М.Н.

**Қазақстан тарихы бойынша
ортағасырлық жазба
деректерді классификациялау**

Бүгінгі таңда Қазақстанның тарих ғылымында деректану мен тарихи зерттеу әдістері мәселесіне ерекше көңіл аударылуда. Қазақ халқының толыққанды іргелі тарихын жазу үшін, ең алдымен, сол тарихтың негізін құрайтын деректермен жұмыс істей білу қажет. Үлкен теориялық және методологиялық дайындықты қажет ететін деректану ғылымы – ұлттық тарихты тың, дәйекті мағлұматтармен байытып, толықтыру үстінде. Ортағасырлық Қазақстан тарихында XV ғ. соңы мен XVI ғ. аяғына дейінгі аралық ерекше орын алды. Өйткені бір ғасырға созылған осы бір тарихи кезең ішінде Қазақ хандығында тарихи маңызы зор күрделі өзгерістер болып өтті. Қазақстан тарихын зерттеу үшін өткен ғасырлардың аса бай жазба мұраларын шығармашылық тұрғыдан меңгеру өте маңызды болып табылады. Бұл мақалада Орталық Азияда жазылған қазақ халқының тарихы мен мәдениеті туралы толық және құнды мәліметтер беретін XV-XVII ғасырлардағы парсы тіліндегі жазба ескерткіштер қарастырылады. Өткеннің тарихын қайта жаңғыртып, қайта қалпына келтіру үшін түрлі жазба деректерді пайдаланып, ол деректердің ерекшелігі мен сабақтастығын, беретін мағлұматтарының әралуандылығын талдап, объективті ақпараттарды алу жолдарын қарастыруымыз қажет. XV-XVII ғасырларда Орталық Азияда жазылған деректердің мәліметтері Қазақ хандығының тарихынан анағұрлым толық және жан-жақты мағлұматтар береді.

Түйін сөздер: дерек, деректану, теория, классификация, принцип, әдіс.

Zhappasov Zh.E., Tasilova N.A.,
Ibragimova M.N.

**The problem of classifications of
written sources on the history of
Kazakhstan**

The modern historical science of Kazakhstan pays special attention to the development problems of sources and methods of historical research, since without the involvement of the scientific revolution in the new historical sources, it is impossible to improve the quality and efficiency of historical research. To research the history of Kazakh Khanate is relevant today and is determined, firstly, increasing interest of the history of the origins of Kazakh statehood in connection with the acquisition of independence by Kazakhstan, which created this historical basis. The relevance of the study is determined by practical necessity in historical science introduction to the scientific revolution of original sources containing valuable factual material on the history of Kazakh Khanate. To restore the historic picture of the past is necessary to attract the many, often contradictory, and diverse sources of facts and data that we receive from various sources, first and foremost – written records. This article discusses the written monuments XV-XVII centuries, started in Central Asia and contain the most complete and valuable information on the history and culture of the Kazakh people.

Key words: source, theory, classification, principle, method.

Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А.,
Ибрагимова М.Н.

**Вопросы классификации
средневековых письменных
источников по истории
Казахстана**

Современная историческая наука Казахстана с особым вниманием относится к разработке проблем источниковедения и методов исторических исследований, так как без вовлечения в научный оборот новых исторических источников невозможно повышение качества и эффективности исторических исследований. Исследования истории казахского ханства является актуальным сегодня и определяется, во-первых, интересом, возросшим к истории истокам казахской государственности в связи с обретением Казахстаном независимости, которая создала для этого историческую основу. Актуальность исследования определяется практической в исторической науке потребностью введения в научный оборот оригинальных источников, содержащих ценный фактический материал по истории Казахского ханства. Для восстановления исторической картины прошлого необходимо привлечение многочисленных, часто противоречивых и разноплановых источников, фактов и данных, которые мы получаем из различных источников, и в первую очередь – письменных памятников. В данной статье рассматриваются письменные памятники XV-XVII вв., созданные в Центральной Азии и содержащие наиболее полные и ценные сведения по истории и культуре казахов.

Ключевые слова: источник, источниковедение, теория, классификация, принцип, метод.

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
БОЙЫНША
ОРТАҒАСЫРЛЫҚ
ЖАЗБА ДЕРЕКТЕРДІ
КЛАССИФИКАЦИЯЛАУ**

Деректану теориясы үшін принципті сәттің бірі – тарихи деректің адамдардың мақсатты іс-әрекетінің жемісі ретінде қарап, оның әлеуметтік табиғатын ашу болып табылады. Деректанудың негізгі мәселесі – тарихи деректің табиғатын ашу, оның объективті қасиеттері мен олардың қалыптасу заңдылықтарын зерттеу. Адамдардың мақсаты іс-әрекеттерінің қорытындысында пайда болған деректерді талдау, олардың пайда болу себептерін ашу – олардың тарихи процестердің барысында атқарған функцияларын айқындау арқылы ғана мүмкін болады. Әлеуметтік процестердің дамуы барысында пайда болып, кейіннен тарихи зерттеу объектісіне айналған деректер, өзінде тарихи процесс ретіндегі методологиялық бірлігі мен ғылыми тарихи танымды біріктіреді [1].

Деректану ғылымының қағидасы бойынша кез келген тарихи дерек өзінің пайда болуы жағынан объективті. Бұл ретте деректанушы О.М. Медушевская: «Исследовать источник, являющийся результатом целенаправленной человеческой деятельности, возможно лишь исходя из того, какими причинами было вызвано появление этого источника, какое место он занимал в ходе исторического процесса. Без понимания объективных закономерностей, вызвавших к жизни данный источник и соответственно отразившихся в его содержании, понять и истолковать содержание источника невозможно. Из этого следует, что возникая в ходе исторического процесса и в то же время являясь объектом изучения, исторический источник воплощает в себе неразрывное единство истории как процесса и научного исторического познания» [2] деген болатын.

Қазіргі деректану деректі өткеннің тарихи шындығымен байланысты қарастырады, сонымен қатар оны тарихи білім жүйесінде зерттейді.

Деректанушы Қ.М. Атабаев өз еңбегінде: «Жазба деректерді түрге бөлу кезінде, әсіресе ескеретін нәрсе олардың әлеуметтік функциялары, олардың жасалу кезіндегі арналған мақсаты. Дәл осы жағдай деректердің ішкі құрылымына көп ықпал етеді. Сонымен, түрлер деп жазба деректердің ішкі құрылымының бірлігіне негізделген үлкен де тұрақты топтарын айтамыз, олардың тұрақтылығы, ең алдымен әлеуметтік функцияларының ортақтығымен айқындалады. Түр тарихи реальды-

лықтың жемісі және деректанудың танымдық категориясы ретінде қаралады», – деп көрсеткен болатын [3].

Деректермен жүйелі түрде жұмыс жасап, құнды ақпараттарды тиімді әдістермен алу үшін оларды классификациялаудың маңызы зор. Жазба деректердің аса көп мөлшерде кездесетіндігінен, олармен жүйелі жұмыс істеуге мүмкіндік алу үшін зерттеушілер оларды әр түрге және типке бөледі. Мұндағы негізгі принцип жазба деректердің пайда болуының, формасы мен мазмұнының және арналған мақсатының бірлігі. Осыған сай зерттеуші Л.Н. Пушкарев жазба деректерді екі жікке бөле отырып, оның бірнеше түрлерін көрсетті. Ол бойынша жазба деректер құжаттық (картографиялық, статистикалық, актілік, іс қағаздар) және баяндаушы (жеке адамның хаттары, күнделіктер, естеліктер, заманхаттар, жылнамалар) болып екі үлкен топқа бөлінеді. Ортағасырларда жазба деректер көбінесе баяндаушы, мемуарлық сипатта, жылнама іспеттес болғандықтан, ол деректерді екінші топқа жатқызуға болады.

Ортағасырлық деректерді зерттеген ғалым Б.А. Ахмедов деректерді түрлері мен типіне қарай классификациялаудың маңызы зор екендігін атап өткен болатын [4]. Ал қазақстандық шығыстанушы В.П. Юдин ортағасырлық парсы тіліндегі деректерді бірнеше топқа бөледі. Оның тұжырымдауы бойынша, деректер көбінесе саяси бағытына сай бөлінеді. Классификациялауда саяси бағыты негізге алынады. Бұл белгілері бойынша ортағасырлардағы саяси биліктің басына қайсыбір әулеттің қолында болғандықтан, сол әулеттердің саяси позициясы деректерде көрініс табатындықтан, әулеттік принцип бойынша классификациялау тиімді екенін атап өтеді. Бұл белгілер бойынша деректер Темірлік, Шайбанилық, Шағатайлық (қашғарлық), Сефевидтік және т.б. бөлінетіндігін шығыстанушы атап көрсеткен [5].

Бұл мәселемен айналысатын зерттеуші Ж.М. Тулибаева көптеген деректерді қарастырып, XIII-XIX ғғ. деректердің көпшілігінің саяси бағыты бар, атап айтқанда, билеуші әулеттердің позициясын жақтап жазылғанымен, ол әулеттерге қарсы жазылған шығармалар мен саясатқа мүлдем негізделмеген еңбектердің болатындығын ескеріп, деректерді жүйелеуде хронологиялық-аумақтық, типтік және тақырыптық сипатына қарай ыңғайлы түрде бөліп, классификациялауға болатынын негіздеді [6].

Шын мәнінде, кез келген дерек белгілі бір тарихи оқиғаның, құбылыстың немесе қоғамдық

процестің салдарынан пайда болады. Дәлірек айтсақ, нақты тарихи оқиға, құбылыс немесе қоғамдық процесс нақты тарихи деректерде бейнеленіп, ол туралы мәліметті бойында сақтайды. Сондықтан да кез келген деректі белгілі бір тарихи оқиғаның дерек көзі ретінде зерттеуде оның пайда болуының объективтілігін, алғышартын, яғни нақты қандай оқиғаның салдарынан пайда болғандығын анықтаудың маңызы өте зор [3, 35 б.]. Сондай-ақ дерекке деректанулық талдау жүргізгенде тарихилық принципті басшылыққа алып, деректі өзінің пайда болған уақыты контекстінде зерттеу қажет. Өйткені деректің жасалған уақыты, оның ерекшелігі, нақты айтқанда, сол кезеңде қалыптасқан тарихи жағдай, үстемдік еткен саяси құрылыс, т.б. деректің пайда болуына, ішкі мазмұны мен бағытына, мақсаты мен міндетіне әсер ететіні анық.

Қазақ хандығының тарихы өте күрделі әрі қызықты дәуірлерді басынан кешірді. Әсіресе XV ғ. соңы мен XVI ғасыр көп зерттелмеген әрі түрлі қиындықтар туындаған кезең болғандықтан, бұл кезеңді тарихи жазба деректер арқылы қалпына келтіру қажеттілігі туындап отыр. Ал бұл уақытта пайда болған деректердің өзін деректанулық талдаудан өткізіп, шынайылық деңгейін анықтау қажет. Онсыз таза тарихты қалпына келтіру мүмкін емес. Бұл деректерді тиімді пайдалану үшін классификациялаудың маңызы зор. Бүгінгі таңға дейін деректерді классификациялаудың ортақ және нақты жүйесі қалыптаспағанын да атап айту қажет. Тек қана белгілі бір авторлардың зерттеу кезеңі мен аумағына, деректерде сақталған ақпараттардың бірегейлігі мен ерекшелігіне қарай бөліп қарастыру принципі ғана негізге алынады.

Ортағасырлық парсы деректерін жүйелі түрде талдап, зерттеп жүрген ғалым Ж.М. Тулибаева өзінің 2003 жылы қорғаған «Персоязычные источники по истории казахов и Казахстана XIII-XIX вв.» деп аталатын докторлық диссертациясында жүзден аса алуан түрлі шығармаларға деректанулық талдау жасаған. Автор «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында деректерді табу, зерттеу және ғылыми айналымға енгізу мәселесімен айналысып, көптеген деректерді алғаш рет ғылыми айналымға қосты. Атап айтсақ, Ұлықбек мырзаның «Тарихи арба улус», Хафиз Абрудың «Тарихи Хафиз Абру», Хамдаллах ибн Наср Мустауфи Казвинидің «Нузхатат-кулуб», Мұхаммед ал-Хавафидің «Муджмали Фасихи», Мұхаммед Салимнің «Силсилат ас-салатин» және т.б. оннан аса шығармаларды тауып зерттеді. Әсіресе, Орталық Азия халықтарының рухани

мәдениетіне қатысты неғұрлым қызықты, бұрын белгісіз болып келген еңбектерді анықтады. Деректанулық еңбектерінде Ж. Тулибаева деректерді классификациялаудың маңыздылығын негіздеп, парсы деректерді сипаттап, олардың ерекшелігін, бағытын, зерттелу деңгейін, Қазақстан тарихына қатысты маңыздылығын айқындап берген. Деректерді түрлік және типтік жағынан классификациялауда зерттеуші бірнеше ғалымдардың көзқарасын талдап, классификациялаудың шартты түрде тиімді әдістемесін ұсынған. Зерттеуші жүзден аса парсы тіліндегі ортағасырлық деректерді классификациялаудың өзіне ғана тән жаңа әдістерін қарастырып, ұсынған. Зерттеуші хронологиялық-аумақтық принцип бойынша деректерді Хулагуидтік, Темірлік, Шайбандық, Бабырлық, Сефевидтік, Аштарханилық, Мыңғыттық және Қоқандық деп қарастыруға болатынын атап өтті. Бұл классификациялау принципі XIII-XIX ғғ. хронологиялық шегі жағынан үлкен кезең болғандықтан хронологиялық-аумақтық принциптің тиімділігі жоғары [16].

Сонымен қатар Ж. Тулибаева Қазақстан тарихына қатысты мәліметтерді сақтаған парсы деректерін құжаттық және нарративті деп аталатын негізгі типтерге бөлуге болатынын негіздеді. Құжаттық деректерге барлық үкімдер, билеушілердің грамоталары, акт, үкіметтік және ведомстваралық мекемелердің ресми құжаттарын жатқызса, ал нарративті деректерге анналар, тарихи хроникаларды, мемуарлар, өмірбаян, трактаттарды жатқызған. Материалдарды баяндауы бойынша барлық тарихи нарративті шығармаларды екі топқа бөлуге болады. Олар: жалпы тарих және әулеттер тарихы деп зерттеуші жіктеп көрсетті. Сонымен қатар, парсы деректеріне тән ерекшеліктерді, ол тілдегі шығармалардың көпшілігі кіріспе, негізгі мәтіннен және қорытындыдан тұратындығы және бірнеше томдардан құралатындығы, арасында билеуші әулеттерге арналған дастандардың болатындығын атап көрсеткен.

Қазақ хандығының құрылу тарихын зерттеп, өзінің докторлық диссертациясын осы тақырып бойынша қорғаған зерттеуші Б.Б. Кәрібаев жазба деректерді үш принципке сай классификациялаған. Зерттеуші жазба деректерді әр түрлі тілдерде, аумақтарда және әулеттер билігі тұсында жазылуына байланысты тілдік, аумақтық және әулеттік принциптер бойынша топтастырып, олардың әрқайсысына сипаттамалар беріп, тақырып үшін маңыздылығына назар аударған [7]. Б.Б. Кәрібаевтың топтастыруы бойынша деректер:

Тілдік принцип бойынша жазба деректер араб, армян, орыс, монғол және түрік тілдеріндегі деректер деп топтастырылды.

2. Аумақтық деректер тобына Марко Поло, Пано Карпини, Вильгельм Рубрук, Матвей Меховский секілді европалық авторлардың еңбектеріндегі материалдар жатады.

3. Әулеттік деректер тобына XIII-XVIII ғғ. Орталық Азия, Иран, Ауғанстан, Үнді, Шығыс Түркістан аумақтарындағы билеуші әулеттердің тұсында жазылған тарихи шығармалар жатады.

Зерттеуші Б.Б. Кәрібаевтың докторлық диссертациясында Қазақ хандығының құрылу мәселесін, оның алғышарттары, атап айтсақ, саяси, этникалық, рухани, бұл процесті сонау Шыңғыс ханның жаулап алуынан бастау алады. Хронологиялық жағынан бұл өте үлкен кезең, бірақ та қазақ халқының қалыптасу үрдісін, Қазақ хандығының құрылуының заңдылығын ашып көрсетуде деректерді өзінің тақырыбына сай классификациялаған.

Зерттеушінің докторлық диссертациясының «Қазақ хандығының құрылу тарихының деректері» деп аталатын екінші бөлімінде Қазақ хандығының құрылу тарихына қатысты жазба дерек мәліметтері топтастырылып, жүйеленген және олардың маңызы көрсетілген.

Жазба дерек мәліметтері әр топтағы деректерге жеке сипаттамалар беріледі, ондағы мәліметтердің біздің тақырыбымыз үшін маңыздылығы айқындалады. Сондай-ақ әрбір дерек мәліметінің тақырыпқа қатыстылығына назар аударылады. Зерттеушінің тұжырымы бойынша Қазақ хандығының құрылу тарихына қатысты жазба деректердің ең басты, ең негізгі тобын әулеттік деректер тобы құрайды. Бұл топтағы жазба деректердің өзі өз ішінде хұлагулық, делилік, жалайырлық, темірлік, шайбанилық, бабырлық, аштраханилық және Хиудағы қоңыраттық деректер деп жіктеледі делінген [8].

Берекет Кәрібаевтың деректерді топтастыру ерекшелігі, ол делилік, жалайырлық, Хиудағы қоңыраттық деректер деп, қалыптасып қалған В.П. Юдиннің, Ж.М. Тулибаеваның классификациялауында кездеспейтін топтарға бөлген. Әрине, деректің әулеттік принципке негізделгенін басшылыққа ала отырып, автор монографиясында бұл топтардың ерекшелігі мен маңыздылығына тоқталып өткен. Онда төмендегідей сипаттаулары да берілген: Делилік дерекке – Жузжанидың «Табақат-и Насири», ал Жалайырлық дерекке – әл-Ахаридың «Тарих-и шайх-Уайыс» атты еңбектері жатады. Бұл деректерде XIII ғасыр басындағы монғолдардың

жаулап алуы, Жошы хан туралы, Берке хан туралы, 1342-1357 жж. Алтын Ордада болған оқиғалар туралы, Жәнібек ханның билігі тұсындағы жағдайлар туралы мәліметтер кездеседі. Хиуадағы қоңыраттық әулет билігі тұсында дүниеге келген «Фирдаус әл-иқбал» атты тарихи шығармада бізге қажетті деректер өте аз болса да, кездесіп қалады. Ондай дерек мәліметтері біздің қарастырып отырған тақырыпты ашуымызға үлкен көмегін тигізеді деп атап көрсеткен.

Жоғарыда атап өткендей, зерттеушілер өздерінің тақырыптарына, оның хронологиялық шегіне, аумағына қарай өздеріне тиімді жұмыс жасай білуі үшін ортағасырлық деректерді белгілі бір принциптерге негіздеп, жүйелеп алған. Бұл принцип қатып қалған дүние емес, тек шартты түрде, зерттеушілерге дұрыс бағыт-бағдар беріп, жүйелі де тиімді, жемісті жұмыс істеуі үшін қажет.

XV ғ. соңы мен XVI ғасырдағы Қазақ хандығының құрылуы, күшейіп және нығаюы мен уақытша әлсіреуі, қайта өрлеу кезеңдеріне қатысты деректерді әулеттік принципке сай классификациялаудың тиімділігі зор. Бұл кезеңде ортағасырлық шығармаларды Темірлік, Шайбанилық, Аштарханилық, Бабырлық, Сефевидтік деп билеген әулеттердің тапсырмасымен жазылғандықтан осылайша жіктеуге болады. Өйткені деректер тікелей сол әулеттің тапсырысы бойынша жазылып, көбінесе әулеттің билеушілерін тізбектеп, олардың бірін екіншісінен керемет етіп сипаттау орын алған.

Ортағасырлық тарихи жазба деректер өзінің саны, көлемі жағынан аса көп, мазмұны, түрі жағынан әр алуан. Оның бәрін қамту аса қиын. Сондықтан тарихи деректер теңізінде дұрыс жол табу, тарихи зерттеулерде оларды тиімді және пайдалы етіп қолдана білу қажеттілігі оларды классификациялау проблемасын туғызады. Басқаша айтқанда, деректерді ортақ қасиеттері бар, бірақ бір-бірінен ерекше белгілерімен айырылатын категорияларға бөлу [3, 31 б.].

Ортағасырлық Қазақстан тарихына қатысты жазба деректерді шартты түрде мынандай принциптерге негіздеп бөлуге болады: әулеттік, тілдік, аймақтық.

Көптеген ғалымдар ортағасырлық деректерді бөлгенде әулеттік принципті басшылыққа алады. Аймақтық немесе территориялық принципті басшылыққа алу да маңызды. Яғни деректің пайда болған жері, оның ерекшеліктері мен табиғи болмысының деректе көрініс табуы өте маңызды. Алайда тілдік, стильдік, жанрлық ерекшелігі деректің объективтілігі мен субъек-

тивтілігіне қатты әсер ететінін де ұмытпауымыз қажет.

Әсіресе, ортағасырлық деректер көбінесе парсы, араб, түркі тілінде жазылған. Көбінесе мұсылман ренесансы кезінде пайда болған, дамыған араб тілінде жазылған шығармалардың кемелденген, жетілдірілген формалық ерекшелігі бар, әсіресе, діни тақырыптардағы әдебиетке жақын болса. Парсы тіліндегі деректер ойдың тереңдігімен ерекшеленіп, уақыт өте парсы тілі тарихнама мен поэзияның, мәдениет пен іс жүргізудің (канцелярия), әдеби шығармалардың тіліне айналды. Ал түркі тілі (шағатай тілі) қарапайымдылығымен, өмірге жақындығымен, әсірелеудің шамадан тыс болмауымен де ерекшеленді. XVI ғ. бастап поэзияда кең түрде түркі тілі қолданыла бастады. Сондықтан да ортағасырлардағы деректерді тілдік принципте классификациялаудың да маңызы зор. Өйткені әр тілдің мәліметтерді беру ерекшелігі, әсірелеуі мен нақтылығы, толықтығы, тарихи кезеңді жан-жақты зерттеуге, бағалауға, толыққанды тұжырымдар жасауға өзіндік септігін тигізеді анық. Зерттеуші М.Х. Әбусейтова өзінің «Қазақстан и Центральная Азия в XV–XVII вв.» атты зерттеу еңбегінің бірінші тарауын деректерге арнап, онда Шығыс деректерін парсы және түркі деп бөліп, онда негізгі шығармалардың стилін, зерттелуін, мәлімет беру ерекшелігін көрсеткен [9].

М.Х. Әбусейтова мен Ю.Г. Барановамен бірлесіп шығарған «Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII вв.» [10] деп аталатын деректерді топтастырған жинағы бүгінгі күнде өте маңызды деген [34 парсы және түркі тіліндегі деректерді жинақта]. Онда авторлар бұрын белгілі және белгісіз деректерді жариялаған. Кіріспе бөлімінде М.Х. Әбусейтова ортағасырлық деректерді классификациялаудың ортақ үлгісі ретінде темірлік, шайбанилық, шағатайлық, сефевидтік және османдық тарихнама деп қарастыруға болатынын атап өтеді. Осы деректердің ішінде мазмұны жағынан бай және маңызды деректер тобын Шайбанилық әулеттің шығармалары құрайды.

XV ғ. соңы мен XVI ғасырда пайда болған көптеген деректердің ішінде Шайбани әулетінің деректері ерекше құнды болып табылады. Өйткені:

– біріншіден, бұл әулет Қазақ хандығының оңтүстіктегі Орта Азиядағы мықты қарсыласы әрі көршісі болды. Яғни екі ел арасында үнемі қарым-қатынас үзілмеді;

– екіншіден, бұл Шайбанилық деректерде көршілері қазақтар туралы сан қырлы: олардың

тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, саудасы, діні, мәдениеті, салт-дәстүрі туралы мәліметтер өте көп. Сонымен қатар, қазақ хандары туралы, олардың саясаты, дипломатиясы, Шайбани әулетімен қарым-қатынасы туралы да көп жазылған;

– үшіншіден, бұл Шайбанилық деректер сол кезеңде пайда болды. Яғни тарихи оқиғадан онша алшақтамай, көп уақыт өтпей жазылған.

Бұл деректерді неліктен Шайбани әулетінің деректері деп атаймыз? Өйткені Шайбани әулеті – өзбек билеушілерінің әулеті (1500-1598/99 жж.). Шайбани әулеті Шыңғыс хан тұқымынан тараған, Жошының кіші, бесінші ұлы – Шайбанидің ұрпақтары. Әулеттің негізін салушы – Әбілхайыр ханның немересі, Шаһ Будақ сұлтанның баласы Мұхаммед Шайбани хан (1451-1510 жж.).

Шайбани хан Жошының бесінші ұлы Шибанның ұрпағы. Атасы Әбілхайыр көшпелі өзбек мемлекетінің негізін қалаған тұлға.

Шайбани хан Орта Азияда Шайбани мемлекетінің негізін қалады. Бұл мемлекет 1500-1598/99 жылдар аралығында өмір сүрді. Оның орталығы Самарқанд, ал 1560 ж. бері Бұхара қаласына көшті. Бұл мемлекеттің территориясы Каспий теңізінен Тянь-Шаньға, Сырдариядан Орталық Ауғанстанға дейінгі жерді қамтыды [11].

Шайбани хан 1500 жылдары өзінің саяси және әскери күресінің арқасында Темір әулетінің ұрпақтарын Орта Азиядан ығыстырып, Мауреннахр мен Хорасанда өз билігін орнатты. Ол 1510 жылға дейін осы өңірлерді иеленді және көрші жатқан Қазақ хандығымен Сыр бойындағы саяси-экономикалық, мәдени-рухани маңызы зор қалаларды иелену үшін үнемі соғыстар жүргізді. 1510 ж. Иран шаһы Сефеви әулетінен шыққан Исмайл I шаһ Шайбани ханды талқандап, өлтіргеннен кейін, Шайбани мемлекетінің жерінде екі өзбек мемлекеті құрылды. Бірі – Мауреннахрдағы Шайбани мемлекеті, ал екіншісі – оған тәуелді емес Хиуа хандығы (орталығы Үргеніш, кейіннен Хиуа) пайда болды. Әмір Темір әулетінің бұрынғы хорасандық иелігі Иранға қарады. Шайбани мемлекетінің мұрагері Ұбайдолла хан 1539 ж. дейін билік құрады. Одан кейін Шайбани мемлекеті үшке бөлініп, бір-бірімен тақ үшін күреседі. Тек 1583 жылы Абдолла II кезеңінде Шайбани мемлекеті қайта гүлденеді. Оның өзі 1598/99 жж. дейін ғана өмір сүреді.

Осы 1500-1598/99 жж. кезеңде пайда болған деректер Мұхаммед Шайбани ханның, Ұбайдолла ханның, Абдолла II ханның және т.б.

шайбанилық сұлтандардың тікелей басшылығымен немесе олардың тапсырысымен жазылған дүниелер болатын. Сонымен қатар Шайбаниден кейін хандық билікті мұраланған туыстары да болатын. Сондықтан да осы әулет 1 ғасыр өмір сүріп, өзінің артынан қалдырған өшпес мұрасы – жазба деректерді Шайбани әулетінің деректері деп тарихшылар бөліп қарастырады [5, 33 б.].

Бұл деректер саны жағынан біршама көп. Жазылған уақыты мен мәліметтер беру сипаты, мазмұны жағынан әралуан. Шайбанилік деректерде негізінен саяси тарих өте жақсы көрініс тапқан, алайда оларға сын көзбен қарау қажет. Өйткені кез келген әулет өз мемлекетінің тарихын, күресін келешек ұрпаққа үлгі-өнеге ету үшін оны барынша күшті, жеңілмейтін, билеушілерін батыр етіп жазуға тырысады. Сондай-ақ деректен Қазақ хандығының ішкі және сыртқы саясатын, хандарының қасиеттерін, халқының экономикалық-әлеуметтік жағдайын, салт-дәстүрі мен діні, қалалары мен қыстаулары туралы құнды-құнды мәліметтер алуға болады.

Шайбани әулетінің деректерінің барлығына дерлік тән қасиет, олардағы мәліметтер Шайбани хан мен оның атасы Әбілхайыр ханнан бастау алады.

Ортағасырлық авторлардың еңбектеріндегі тағы бір ерекшелік оларда көбінесе өзіне дейінгі жазылған шығармаларды пайдалану басымырақ болатын. Олар пайдаланған шығармалардың атын да, авторын да келтірмей жаза беретін. Сонымен қатар парсы (тәжік), түркі тіліндегі деректерде әсірелеу, өлеңдетіп жазу стилі айқын байқалады.

Дерек Қазақ хандығының Сыр өңірі үшін күрескен қарсыласы, көршісі әрі туысқаны Шайбанилік әулеттің тапсырысымен жазылғандықтан, ол өз бойында субъективті мәліметтерді сақтайды. Алайда деректану ғылымының заңдылықтарына сүйене отырып, біз бұл әулеттік шығармаларда өз тарихымыздың көмескі тұстарын ашатын, айтылмаған, зерттелмеген мәселелерін анықтайтын мағлұматтар ала аламыз.

Біз әулеттік деректерге жататын Шайбанилық деректерді шартты түрде төрт топқа бөлеміз. Ол деректің пайда болған уақытына, мазмұнына байланысты бөлініс. Мәселен, Шайбани әулетінің 1-тобының шығармаларына 1500-1511 жж. аралығында жазылған деректер жатқызылады. Оған:

1. Михман наме Бұхара;
2. Тауарихи гузидайи нусрат наме;
3. Шайбани наме;
4. Фатх наме жатады.

Шайбани әулеті деректерінің біршамасы «Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков» деп аталатын 1969 жылы жарыққа шыққан, парсы және түркі тілінен аударылған жинақта шоғырланған. Бұл жинақты кезінде тарихшы-шығыстанушы ғалымдар: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин аударып, зерттеп, түсініктемесін беріп, жариялаған болатын. Бүгінгі таңда «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының аясында қайта жарияланған [12].

Шайбанилық деректердің 2-тобына төмендегі деректерді жатқызамыз:

- Зубдат ал-асар;
- Тарихи Абулхайыр-хани;
- Бадай ал-Вакай деректері кіреді;

Шайбани әулетінің 3-топ деректеріне Хафиз Таныш мир Мұхаммед әл Бұхаридің «Шараф наме шахи» немесе «Абдолла наме» немесе «Книга шахской славы» деп те аталатын деректі жатқызамыз [13]. Деректің қазақ тарихы үшін маңызы өте жоғары.

Оның авторы Орта Азияның танымал ақыны әрі тарихшысы Хафиз Таныш мир Мұхаммед әл Бұхари. Ол Шайбанилық Ұбайдолла, Абдолла II хандардың қарамағында қызмет жасап, кейін Абдолла II арнап осы шығарманы жазған ғұлама.

Бұл топқа жататын тағы бір деректі Шайбанилер әулетінің соңғы жылдары жазылған «Маджму ат тауарих» құрайды. Оның авторы Ферғана өңірінің молдасы Сайф ад дин Ахсикенди бастап, оның баласы Нұрмұхаммед (Наурыз Мұхаммед) 1591/1592 жж. аяқтаған. Алғаш бұл еңбекті таныстырған зерттеуші академик В.В. Бартольд болатын. Ол деректің мәліметтерін кейіннен А.Б. Тагирджанов, Т.И. Сұлтанов өз еңбектерінде пайдаланады. Онда этникалық тарихқа қатысты құнды мағлұматтар баршылық [14].

4-топқа Шайбанилық Хиуа хандығының билеушісі Әбілғазының «Түрік шежіресі» жатады [15].

Шайбани әулеті деректері бір жағынан құнды мағлұматтар берсе, екінші бір жағынан кейбір мәселе бойынша шынайы оқиғаларды бұрмалап, шатастыруға да алып келетінін ескеруіміз керек. Қалай дегенмен, қазақ билеушілері Орталық Азия мен Мауреннахрда билікті қолда ұстаған Шайбанилердің қарсыласы, Сыр бойындағы қалалар үшін соғысқан бәсекелесі болған. В.П. Юдиннің зерттеген Өтеміс Қажының «Шыңғыс наме» дерегі Шыңғысханға арналғанмен, XVI ғасырдың бірінші жартысында жазылған. Онда Жошы хан

қайтыс болғаннан кейін атасы Шыңғыс хан Жошының балаларын жинап, ұлыс бөліп бергендігі баяндалады. Онда алтын босағалы ақ орданы Батыйға, күміс босағалы көк орда Орда Еженге, болат босағалы боз орданы Жошының бесінші ұлы Шибанға бөліп бергендігі айтылады. Ал соңғы баласы Тұқай Темірге сынық арба да берілмегендігін айтып, Шибан ұрпақтары осы бір оқиғаны мақтан етіп, Жошының басқа ұрпақтарының арасында беделінің жоғары екендігін дәріптеп жүрген дейді. Егер Шайбанилық деректер тобындағы «Тауарихи гузидаи нусрат намеде» Қазақ хандарының шығу тегі Тұқай Темірден таратқанын ескеретін болсақ, қазақ билеушілерінің аталары Тұқай Темірге сынық арба да берілмеген, жер үлесі тиесілі болмады дегенге саяды. Бұл халық арасында Қазақ хандарының Дешті Қыпшақ территориясында заңды түрде билік жүргізуге құқықтары жоқ дегені. Идеологиялық тұрғыда халықты осыған сендіру арқылы Қазақ хандарының билігін әлсіретіп, беделін төмендету мақсатында дерек көзінде бұрмаланған мәліметтер берілген. Шындығында бүгінде көптеген зерттеушілер қазақ билеушілерінің шығу тегі Орда Еженнен бастау алатынын дәлелдеп отыр. Ортағасырлық билеушілер болашақта бұл деректі пайдаланғандар өздерінің еңбектерінде осы бір бұрмаланған мәліметтерді міндетті түрде оқып, қайталап отыратынын білген. Сондықтан да саяси-идеологиялық немесе белгілі бір мақсаттарда бұрмаланған дерек көздерін міндетті түрде деректанулық талдаудан өткізу қажет.

Қорыта келгенде, Шайбанилық деректер ортағасырлардағы Қазақ хандығының тарихына, олардың әлеуметтік-саяси, әскери-дипломатиялық, сауда-экономикалық, діни-мәдени, идеологиялық, генеологиялық, салт-дәстүр мен әдет-ғұрпынан өте көп құнды әрі тың материалдар беретінін атап өту қажет. Оларды әлі де деректанулық талдаудан өткізіп, зерттеу қажет. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында Шығыс деректері, оның ішінде Кеңес өкіметі тұсында жарияланған «Материалы по истории казахских ханств» деген атпен танымал жинақтағы деректер де қайта басылып жарыққа шықты. Бұл деректер «Дайк-Пресс» баспасынан Шығыс деректері сериясымен жарияланды. Бұл Қазақ хандығын зерттеу барысында қажетті бірден-бір деректер тобы болғандықтан, алдағы уақытта оларды тереңірек зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер

- 1 Атабаев Қ. Қазақстан тарихының деректанулық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 35 б.
- 2 Медушевская О.М. Теоретические проблемы источниковедения: уч. пособие. – М., 1977. – 66 с.
- 3 Атабаев Қ.М., Қадыртаева М.А. Деректанудың теориялық мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 44 б.
- 4 Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. Письменные памятники. – Ташкент: Фан, 1985. – 262 с.
- 5 Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 27-35 сс.
- 6 Тулибаева Ж.М. Письменные памятники по истории Казахстана XIII-XIX вв. – Астана: Издательство Национального центра археологии и источниковедения, 2009. – 237 с.
- 7 Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы: т.ғ.д. дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – Алматы, 2010.
- 8 Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы: монография. – Алматы: Сардар, 2014. – 520 б.
- 9 Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII вв. – Алматы: Дайк-Пресс, 1998. – 268 с.
- 10 Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII вв. (библиографические обзоры). – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 426 с.
- 11 Телеуова Э. Шайбани әулеті. Шайбани мемлекеті // Түркістан. Халықаралық энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2000. – 634-635 бб.
- 12 Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. (Одан әрі МИКХ) /Извлечения из персидских и тюркских сочинений / Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата: Наука, 1969. – 652 с.
- 13 Фазлаллах ибн Рузбихан Исфхани. Михман наме Бухара / пер., пред. и прим. Р.П. Джалиловой / под ред. А.К. Арендса. – М.: Наука, 1976. – 196 с.
- 14 Сұлтанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы, 2001. – 276 с.
- 15 Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 22 б.
- 16 Тулибаева Ж.М. Письменные памятники по истории казахов и Казахстана XIII-XIX вв: автореферат дисс. на соиск. уч. степ. д.и.н. – Алматы, 2003. – 13 с.

References

- 1 Atabaev K. Kazakstan tarihyynyn derektanulyk negizderi. – Almaty: Kazak universiteti, 2003. – 35 b.
- 2 Medushevskaja O.M. Teoreticheskie problemy istochnikovedenija: uch. posobie. – M., 1977. – 66 s.
- 3 Atabaev K.M., Kadyrtaeva M.A. Derektanudyn teorijalyk meseleleri. – Almaty: Kazak universiteti, 1999. – 44 b.
- 4 Ahmedov B.A. Istoriko-geograficheskaja literatura Srednej Azii XVI-XVIII vv. Pis'mennye pamjatniki. – Tashkent: Fan, 1985. – 262 s.
- 5 Judin V.P. Central'naja Azija v XIV-XVIII vekah glazami vostokoveda. – Almaty: Dajk-Press, 2001. – 27-35 cc.
- 6 Tulibaeva Zh.M. Pis'mennye pamjatniki po istorii Kazahstana XIII-XIX vv. – Astana: Izdatel'stvo Nacional'nogo centra arheografii i istochnikovedenija, 2009. – 237 s.
- 7 Kәribaev B.B. Kazak handygynyn kurylu tarihy: t.g.d. dәrezhesin alu yshin dajyndalghan diss. avtoreferaty. – Almaty, 2010.
- 8 Kәribaev B.B. Kazak handygynyn kurylu tarihy: monografija. – Almaty: Sardar, 2014. – 520 b.
- 9 Abusejtova M.H. Kazahstan i Central'naja Azija v XV–XVII vv. – Almaty: Dajk-Press, 1998. – 268 s.
- 10 Abusejtova M.H., Baranova Ju.G. Pis'mennye istochniki po istorii i kul'ture Kazahstana i Central'noj Azii v XIII-XVIII vv. (biobibliograficheskie obzory). – Almaty: Dajk-Press, 2001. – 426 s.
- 11 Teleuova Je. Shajbani әuleti. Shajbani memleketi // Tyrkistan. Halykaralyk jenciklopedija. – Almaty: «Kazak jenciklopedijası», 2000. – 634-635 bb.
- 12 Materialy po istorii kazahskih hanstv XV-XVIII vekov. (Odan әri MIKH) /Izvlechenija iz persidskih i tjurkskih sochinenij / Sost.: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishhulina, V.P. Judin. – Alma-Ata: Nauka, 1969. – 652 s.
- 13 Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani. Mihman name Buhara / per., pred. i prim. R.P. Dzhaililovoj / pod red. A.K. Arends. – M.: Nauka, 1976. – 196 s.
- 14 Sultanov T.I. Podnjaty na belo koshme. Potomki Chingiz-hana. – Almaty, 2001. – 276 s.
- 15 Әbilgazy. Tүrik shezhiresi. – Almaty: Ana tili, 1991. – 22 b.
- 16 Tulibaeva Zh.M. Pis'mennye pamjatniki po istorii kazahov i Kazahstana XIII-XIX vv: avtoreferat diss. na soisk. uch. step. d.i.n. – Almaty, 2003. – 13 s.